

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԵՆ. 1866 — ԲՍԱՆԵՐՈՐԴ ԶՈՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒԼԻՍ

Բ Վ Ա Ր Դ Ա Ն Կ Ա Յ Մ Ր

(19 յուլիսի, 803)

Կոստանդնուպոլսի քիչ կամ շատ դիւրակեաց բնակչաց տեղափոխութեան կամ օդափոխութեան սովորութիւնն՝ նշանաւոր բան մը, մանաւանդ թէ մաս մ'է իրենց կենաց, և այն քաղաքը ճանաչողաց յայտնի է թէ ինչպէս աշնան միջի կամ ետքի հովերը փչելուն պէս՝ ցրուեալ բնակիչքն կը փութան կը ժողովին այն արևելից և արևմտից մեծ արտաձև կենդրոնին մէջ, իսկ գարնան առաջին տաքով հովերուն՝ կ'ելլեն, իբրև թուլացեալ սրտէն դուրս թափելով և բազմաճիւղ երակաց մէջ մղուելով՝ գեղերը տուն տեղ փնտռելու և բնակելու։ Վոսփորոնի երկու չորրթանց վրայ եղած շէնքերն չբաւելով այնքան բազմութեան կամ չյարմարելով ամենուն ախորժակին և պէտքին, շատերն այլ (մանաւանդ այս ետքի առնենք) փոքրիկ նաւարկութեամբ

մը կ'երթան Պրոպոնտոսի կապուտակ կոնքէն (Մարմարայի) դուրս ցըցուած զանազան տեսքով գեղեցիկ, անուշոդ անուշով մանրիկ ու մեծկակ կղզեաց մէջ քանի մ'ամիս անցընելու, դրօսանաց ձայներով փախցընելու այն առանձնութիւնը՝ զոր գրեթէ հազար տարի եկեր փնտռեր էին հոն շատ մեծածած և փոքր մարդիկ, արք և կանայք, ամուսինք և կուսանք, կայսերք և կայսրուհիք, բռնաւորք և բռնաբարեալք։ Անոնց բազմաթիւ վատորէից և արգելանաց՝ (իրաւ հիմայ շատ քիչբայց) գուցէ դեռ բաւական նշխարք մնացեր են՝ յիշեցընելու հին աշխարհ հին քաղաքաւանութիւն մը, կամ տարբեր մտածութիւն և զգացմունք։ Յոյն կայսերաց ժամանակ գրեթէ այս կղզեաց ամեն դուր ու զար տեղուանքն այլ ծածկուած էին եկեղեցիներով և վանքե-

րով, զոր կամ իրենց համար կամ իրենց աղօթողաց համար կու շինէին իշխանազունք. անոր համար ալ մինչև հիմայ իշխանաց կամ իշխանառնեաց կղզիք կ'ըսուին այս Մարմարայի արևելեան ափանց մօտ եղած տաանի չափ կղզիքն և կղզեակք, հանդերձ քանի մը ցամաք ժայռերով, որոց այլանդակ ձևերն, և նոյն իսկ մեծագոյն կղզեաց ապառաժներն, և ծովուն միջէն յանկարծօրէն իմն ցցուիլն՝ հին ատեն քաջաց կամ դիւաց բնակութեան յարմար կարծեցուցին զիրենք, անոր համար 'ի նախնեաց Տեմոնիստեան կղզիք անուանէին. բայց քրիստոնէութիւնն հալածելով զգետ և զքաջա՝ սրբազանից բնակութիւն ըրաւ այն ծովակոծ անկոխ և անմատոյց ժայռերն այլ. անկէ ետև համարձակեցան ոմանք յիշխանազանց՝ չինել հոն նաև իրենց առանձնական զբօսանաց կամ բնակութեան տեղեր. որք և այնչափ յարգի եղան՝ որչափ մեծ մայրաքաղաքին մօտ էին սահմանով, և հետևանոր խառն 'ի խուռն աղմուկն երէն և կիրքերէն:

Եայտ է տեղւոյն ծանօթից՝ որ այս կղզեաց մէջ (որոց չորսն միայն մեծ կակ և բազմաբնակ էին) ամենէն մօտն 'ի ցամաք՝ Առաջին բուեցաւ 'ի Յունաց, Բրոդիս, որ և հիմայ այլ Բրոդի կ'ըսուի. իսկ 'ի Թուրքաց Գլուսալը կամ Գլուսալաուս, իր գետնին կարմրութեանն համար, և անկէ՝ բոլոր իշխանաց կղզիներն ալ նոյն անուամբ կը կոչեն (Գրդլ ատալար). Գաղկեդոնէն (Գատրքէջ) հազիւ չորս հինգ մղոն հեռու ըլլալով՝ առաջին երեցողն է այն փոքրիկ միջերկրեայ ծովուն ծփանաց վրայ՝ կրծկաձև ուռած և քառածայր տարածուած: Իր հին շէնքերուն մէջ ամենէն առաջինն և նշանաւորն էր մեծ վանք և արգելանք մը շինուած 'ի սկիզբն Թուրու (801), ուր ընդ կամաւոր կրօնաւորաց՝ ակամայ կամաւ կը բնակէին և աքսորեալ իշխանք և պաշտօնեայք կայսերաց, և երբեմն նոյն իսկ կայսերք. բայց ասկէ ալ քիչ առաջ կը յիշուի ուրիշ վանք մը՝ զոր շիներ էր (Ը դարուն վեր-

ջերը) տէրութեան երևելի պաշտօնէից և զօրավարաց մէկն, և յանձներ էր աղօթասէր և հոգեսէր անձանց. անոր քով իրեն համար ալ պահելով պղտի երկիր մը, ուր իր ամենէն հանգիստ և զուարճալի օրերը կ'անցընէր՝ գետինը մշակելով, պարտէջ դարմանելով, երբ որ իր մեծամեծ պաշտօններն և պատեւրազմաց դադրին պարապ ատեն թողուին. վասն զի կայսերութեան ասիական թեմից կամ նահանգաց մէկուն կողմնակալ վերակացու էր, և եղբերք, անոնց ամենէն գլխաւորին, բուն Արևելից (Անատոլիքոն) ըսուած նահանգին, որ կը բովանդակէր հինգ հին աշխարհ, Լիկայոնիա (Ղոնիա), Փոլսգիա (Քէրմիան), Իսաւրիա, Պամփիլիա, Պիսիդիա (Համիտ, Թէքքէ). զինուորական կարգի մէջ ալ յառաջադիմելով ճարտարութեամբ, քաջութեամբ և երկար արդեամբ՝ բոլոր արևելեան աշխարհաց սպարապետ կամ միագլխապետ (մինոս զրագիդոս) եղաւ, և կայսերութեան առաջին քաջ և անուանի զօրավարն: Ասիկայ էր հայազգի իշխանն (հաւանօրէն Մամիկոնէից ցեղէն) Վարդան պարտիկ՝ Թուրք կոչուած:

Այս կոչման պատճառը չեն իմացըներ պատմիչք, և այնչափ աւելի նշանաւոր է՝ որչափ որ դեռ Թուրքաց անուն հազիւ կը լսուէր յարեմուտս այն ատեն. Թերևս Արաբացոց (կամ Խազրաց) հետ պատերազմի մ'ատեն Թուրքի հետ կուռելով և յաղթելով այս անուն առած ըլլայ: Նոյնպէս կը լուեն իր երկար ատեն նահանգաց կառավարութեան, և զօրավարութեան մէջ ըրած մեծամեծ գործքերը, որովք այնքան փառք, համբաւ և իշխանութիւն ժառանգեր էր, մինչև բոլոր արևելից սպարապետ ըլլալ, և խաղաղութեամբ պահել այն խիստ շատ անգամ՝ խոռված աշխարհները. Թուի թէ ինքն էր այն Հայկական թեմին (Արմենեակք, Արմենիաքոն) կառավարիչ վարդանն՝ որ կը յիշուի յամին 772՝ ուրիշ թեմակալ իշխանաց հետ Արաբացոց յարձակման դէմ Խաւարիոյ մէջ (Թաշ-լիլ).

անկէ վերջը ինչուան 30 տարի ուրիշ յիշատակ չըլլար վրան, բաց 'ի մեծ և արժանաւոր վարուցը գովութենէ՝ որով իր իշխանակցաց մէջ երևելի եղաւ. մահաւանդ՝ անանկ վարուց ապականութեան դարու մէջ, յորում նախ կայսերը անկրօնութեամբ և անկարգութեամբ հասարակաց գայթակղութիւն և իշխանաց համարձակութիւն կու տային 'ի չարիս: Վարդան՝ ոչ անոնց օրինակէն և ոչ իշխանութեան և յաղթութեանց մեծութենէն ուռեցաւ աւրուեցաւ. այլ արդարակորով, առատաձեռն, բարերար և բարեսէր բարքով՝ իր և աստիճանին պատիւը պահեց, և ամենուն սիրելի եղաւ, մանաւանդ զօրաց. որոց քաջութեան և հաւատարմութեան համեմատ առատ վարձք կու տար, առանց աշուտութեան և ագահութեան. արդարութեամբն ամենուն պատկառելի, բարեպաշտութեամբն ալ վստահանալի անձ մ'եղած էր. և այնչափ աւելի յարգելի և սիրելի, որչափ զգուելի էին ժամանակակից կայսերըն իրենց պալատականօք և դործակալօք, մանաւանդ ամենէն ետքի կայսրն. որ պատճառ եղաւ վարդանայ բաղդն և վիճակը փոփոխելու, և նոր պատմական տեսարան մը բանալու: Բայց այս բանս լաւ ճանչնալու համար՝ հարկաւոր է նախ ը դարու կայսերաց վրայ համառօտ տեսութիւն մը, սկսեալ մեր վարդանայ համանուն կայսեր յաջորդէն:

Շատ ատեն չէ որ պատմեցի քեզի, Հայկակ, այդ երազատես վարդան կայսեր վերջին աշխարհախրատ երազը և արթնութիւնն 'ի խաւարի, որուն ծածկուելէն վերջն անմիջապէս երկրորդ օրը (Հոգեգալստեան)՝ իր մտերիմն և տէրութեան գիւժանպետն Արտեմիոս (որ գուցէ իրեն համագլխի Հայ էր) կայսր ընտրեցաւ, և անունը յԱնաստաս փոխեց. և երկու և կէս տարի տիրելէն ետեւ՝ ծովային զօրքն թէոդոս անուամբ աննշան մէկն ընտրեցին. Անաստաս ըստիպեցաւ առանձնանալ և քահանայանալ. նոյնպէս տարիէ մ'ետեւ թէոդոս ալ վասն զի հոնոն անուամբ Մարաշցի Հայ

մը՝ կամ՝ Խաւարացի մը, որ զինուորութեան ատեն ինքզինքը լէտն անուաներ էր, Արմենէակաց թեմակալին Արտաւազդայ օգնութեամբ կայսր եղաւ 25 տարի (716—741). որուն յաջորդեց որդին Կոպրոնիմոս 35 տարի (741—775), ասոր ալ իր որդին Կոստանդին Խազիր (775—780). ասոր ալ որդին Կոստանդին Ե (Ս. Պորփիրոսէն յամս 780—797). որք թէ և քանի մը ցանցառ լաւութիւն ցուցին, բայց պատկերամարտութեան աղանդով, ամբարշտութեամբ, սնապաշտութեամբ, անգթութեամբ, հալածանօք և պէսպէս մոլորութեամբք՝ կայսերութեան և կրօնից նախատինք, և հպատակացն դարչելի և գանելի եղան. մինչև իրենց նախահօր լէտն Խաւարացւոյն մեռնելէն վերջը՝ Կոպրոնիմոսի բռնաւորաբար իշխել սկսած ատեն՝ զօրքն ապստամբեցան, և իր քեռայրը՝ վերոյիշեալ Հայկագն Արտաւազդը կայսր ընտրեցին. որ տարի մը կայսերութեան ատեն՝ պատկերաց պաշտօնը նորոգեց և կայսերութեան ալ մեծ յոյս կու տար. բայց Կոպրոնիմեայ կուսակիցներէն յաղթուելով՝ դատապարտեցաւ 'ի բանտ և 'ի կուրուքիւն, իր երկու կտրիճ որդիքներովը: Կոպրոնիմոսի համանուն թոռն և վերջին իսաւրացին (Կոստանդին Ե) ինն տարուան էր հօրը մեռած ատեն. անոր համար մայրն Եւփնէ՝ եղաւ խնամակալ, և քիչ ատենէն բռնակալ. իրաւ եկեղեցւոյ հալածանքը դադրեցուց և պատկերները կանգնեց, բայց իր գահն ալ գոնէ իր որդւոյն գահէն աւելի բարձրացընել ջանալով՝ մայրութեան պատիւն և անունն ալ պղծեց, երկու անգամ իշխանութիւնը յափշտակելով և զորդին իբրեւ 'ի բանտի արգելալկան պահելով, ու խորամանկութեամբ զօրքերէն հաւատարմութեան երդումն պահանջելով. միայն Հայկական գունդն մերժեց կայսրուհւոյն անարժան խնդիրը և գէմ կեցաւ. Եւփնէ անոնց վրայ խաւրեց իր գիշերապահ գնդին հայկագն զօրավարը Մուշեղ Ալեքս, որ իր համագլխեաց կողմն անցաւ և գլուխ կեցաւ. զայն տեսնելով

մէկալ գունդերն ալ միացան Հայոց հետ
Եւրինէ սարսափած արձակեց իր կայսր-
որդին յարգեալանէն, ուր ինքն արդե-
լուեցաւ յորդոյն. որ և իրեն հաւատա-
րիմ եղող Մուշեղը՝ Հայոց գնդին զօ-
րավար դրաւ. բայց մայրն որ ամենայն
կանացի նրբութեան, խորագիտութեան
և փառասիրութեան օրինակ կրնայ ըլ-
լալ, մինչև ի յետին անգթութիւն, նո-
րէն տիկնութեան հասաւ որդւոյն սիր-
տըն ալ շահելով՝ ուրիշներունն այլ,
բաց ի Հայոց գնդէն, որով իրարու
թշնամի եղան. Հայք իրենց թեմը քա-
շուելով (յԱրմենեակը, որ է մասն
Կապպադովկիոյ և Պոնտոսի) հոն եղող
թեմակալ Թէոդորոսը մերժեցին և կա-
մակարութեամբ զԱլեքս Մուշեղ կ'ու-
զէին. կայսրն թէպէտև երախտապարտ
էր ասոր, և արդէն Հայոց զօրավար
դրեր էր, բայց վախնալով անոնց պա-
հանջմունքէն, և մանաւանդ սուտ համ-
բաւէն (զոր գուցէ Եւրինէ հնարել կամ
հուշակել տուեր էր), թէ զանիկայ կայսր
գնել կ'ուզեն, բռնեց բանտեց զՄու-
շեղ, մագերէ կտրել տուաւ (իբրև կրօ-
նաւորի), յետոյ և կուրացուց անգթօ-
րէն. Այս բանիս վրայ իրաւամբ գոր-
գուեալ և զայրացեալ Հայք՝ ապստամ-
բեցան. կայսրն երկու զօրավար խա-
րեց վրանին բաւական գնդով. Հայք՝
զօրքերը չարդեցին, զօրավարները բռ-
նեցին կուրացուցին ի վրէժ աչաց Մու-
շեղայ. պէտք եղաւ որ Կոստանդին բռ-
լոր կայսերութեան զօրքերը ժողովէ և
խաւրէ Հայոց վրայ. որոց արիւնոտ աչ-
քըն՝ որ այնքան մեծագոր բանակը բա-
նի տեղ չէին գներ, գժբաղդաբար ոս-
կոյ փայլմունքէն յլացան, ոչ ամենքն,
այլ մէկ մասն, որք և մատնութեամբ ետ
կեցան իրենց ընկերներէն. ասոնք քիչ-
ւոր մնալով՝ պաշարուեցան կայսերա-
կան զօրաց բազմութենէն, և յետ եր-
կար դիմակալութեան և երկու կողմէն
կոտորածի, բռնուեցան ուժաթափ Հայք,
գլխաւորնին գլխատուեցան, ոմանք աք-
սորեցան, մէջերնէն ամենէն յամառ և
անհաշտները հազար հոգի կապուած
բերուեցան ի Կ.Պօլիս, ուր մեծ կրկի-

սին մէջ նախատուելով՝ ճակատնին խա-
րան զարկին՝ կրակէ գրով դրելով Հայ
սպարաւորս¹, և աքսորեցին ի Սիկիլիա
և ուրիշ կղզիներ. իսկ իրենց մատնիչ
ընկերներն ալ փոխադարձաբար յու-
նական ագահութեան մատնուելով՝
արժանապէս անվարճ մնացին. ապա
սրտմտած անցան Արաբացուց կողմը,
և սկսան վազել աւրել կայսեր երկիր-
ները. — Կոստանդին ալ իր թեթեւ-
մտութեան և ապերախտութեան պա-
տիժը գտաւ, թէ և շատ դժնդակ կեր-
պով. Մուշեղայ կուրացման հինգերորդ
տարեդարձին օրը (19 օգոստոսի, 797)
քարասրտեալ մայրն Եւրինէ՝ որդւոյն
քնացած ատենը դահիճներ խաւրելով՝
աշուրները խարկել խաւարել տուաւ.
որոյ ցաւէն աւելի եղաւ իրեն նեղսրը-
տութիւնն, անկէց ալ աւելի մօրը նա-
խատինքն, որ իր ամեն լաւ գործերն
ալ ծածկեց, և իշխանասիրութիւնը
բռնաւորութեան դարձրելով՝ ալ ա-
ւելի ատելի ըրաւ զինքը. մինչև հինգ
տարի հազիւ կրնալով համբերել՝ ար-
քունեաց պաշտօնակալ եօթն ներքի-
նիք միաբանեցան ընդդէմ իրենց թա-
գուհւոյն, և ճիւղաղի մը ձեռքէ ազատիլ
ուզելով՝ զրին կայսր մը, որ և ոչ եօթ-
նեայ լաւ յատկութիւններէն մէկն ու-
նէր:

Ասիկայ էր Պիսիդիացի մը, ըստ ո-
մանց արաբացի ծագմամբ, Նիկեփոր
անուամբ. ցած, կծծի, տխմար մարդ
մը, բայց պատկերամարտ չըլլալուն հա-
մար՝ ոմանց գովելի երևցաւ. սակայն
քիչ ատենէն պալատականք և զօրա-
կանք իմացան իր արժէքը, երբ սկսաւ
անոնց թոշակնին պակսեցընել, ստա-
ցուածքնին կերպ կերպ հնարքով յա-
փրցտակել, և մնացածն ալ կողոպտե-
լունոր հնարքներ մտածել. մոլութեան-
ցը վրայ գոնէ առաջին կայսերաց ազ-
նուական տոհմին շուք ու շնորհքն ալ
չուէր. անոր համար շուտով զգուելի
եղաւ. մինչև նոյն իսկ զինքն ընտրողքն
այլ զղացան, և անոնցմէ մէկն կը պատ-

1 Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος.

րաստութեան դաւաճանելու, բայց իմացուելով՝ թունով սպանուեցաւ: Տարի մը չանցած կայսերութեանը վրայ՝ Քաղկեդոնի դրան քով ձիավարելու ատեն՝ ընկաւ և ոտքը կոտորեցաւ: Ժողովուրդն կը փափագէր որ մէջքը կոտորած ըլլայ, և գրեթէ փափագն իրաւ կարծուելով՝ ինչուան դրոսի գաւառները համբաւ թռաւ թէ Նիկեփոր մեռեր է. սկսան ուրախութեամբ նոր և արժանաւոր կայսրը մը փնտռել. և թէպէտ քիչ ատենէն Նիկեփորի ողջութեան և առողջութեան լուրն իրենց կարծիքը ցրուեց, բայց չկրցաւ փափագին փարատել: մահաւանդ զօրաց՝ որ իրենց թոշակէն զբրկուելով՝ աւելի զրգուռած էին: Ասոնց մէջ այլ աւելի զայրացողքն էին արեւելքի գունդերն. թերևս ոչ այնչափ իրենց եղած զրկմանն համար՝ որքան կայսերութեան պատուոյն անարգանացը: մահաւանդ որ իրենց մօտ, ներկայ և վերակեցու ունէին անանկ իշխան և վարիչ մը՝ որուն արթնութիւնն, արիութիւնն և առատաստութիւնն՝ մէկ կողմէն յանդիմանութիւն էր Նիկեփորի բարուց, մէկայլ կողմէն հրապոյր մը՝ փոխանակ անոր՝ կայսր ունենալու զսաինքն զվարդան:

Կամաց կամաց հրապոյրն 'ի խորհուրդ դարձաւ, խորհուրդն 'ի յորդոր, 'ի փորձ և 'ի գործ, որուն միայն ինքն վարդան կամակից և գործակից չէր. որքան սր իր արդիւնքն և զօրաց սէրն իրմէ աւելի արժանաւոր մը չէր գտներ 'ի կայսրութիւն. յոր արդէն իսկ թերևս հրաւիրած կ'ըլլային զՆիկեփոր ընտրողքն՝ եթէ իրենց մօտ ըլլար վարդան, կամ շատ չվախնային անոր արդարութեանէն. և որչափ ալ այս առաքինի զօրավարս կ'ամբնար իսաւրացի տոհմին տեղ այսպիսի անարգ Պիսիդիացի մը արեւելի կայսր և իրեն հրամանատար ունենալու, իր վեհանճնութեամբ և ազնութեամբն ոչ միայն հեռու էր այնպիսի փառասէր մտածութեանէ, այլ և 'ի հակառակելէ անոր հետ, զոր ազգն՝ թէ և անգիտութեամբ՝ ընդունէր, և սրբբակրօն պատրիարք մ'այլ (Տարասիոս)

Թէ և վախով՝ օծեր էր 'ի կայսր: Զարհուրեցաւ արիասիրտ զօրապետն՝ երբ իր ինչուան այն ատեն՝ հնազանդ զօրաց հրաւերք և յորդորն լսեց 'ի կայսրութիւն, և դէմ կեցաւ. թէպէտ չկրցաւ օտարաց յաղթողն իր զօրաց ալ յաղթել: Միայն հոս զարմանալի և իրեն արժանաւոր գտուեցաւ Հայկական գունդըն. երբ ուրիշ ամեն թեմից գունդքն միաբան և միահաւան կը կանչէին և կը ստիպէին զնա 'ի կայսրութիւն, Հայք՝ որ դեռ տասն տարի առաջ իրենց հաւատարմութեանն համար առ Կոստանդին, անոր մօրը դառն ու պօգալի վրէժ խընդրութեան զոհ եղած էին՝ ճակատնուն վրայ այնպիսի նախատանաց դրոշմ մ'առնելով, հոս փոխանակ աւելի արդար վրէժ խընդրութեան՝ իրենց առաքինի համագաղտն և ուրիշներէն ընտրած կայսեր՝ չուզեցին կողմնակից ըլլալ, այլ անկէ առաջ օրինաւորապէս ճանչցուած կայսեր հաւատարիմ մնալ: Այսպիսի թել թել մանուած պատահարներու մէջ մերայոց այս գործը՝ յիշաւի շատ զարմանաց և շատ մեծաստութեան գործ մ'է. միանգամայն և մեծ խրատ և օրինակ մ'էր վարդանայ՝ զգոյշ և հաստատ կենալու իր մտաց վրայ:

Արդարեւ շատ հեռի էր այս Թուրք վարդանս այն փրիպիկ վարդանէն, որուն կերպարանաց ճոխութիւնն և լեզուին ճոռմոմութիւնն զինքը հանեցին 'ի գահ կայսրութեան, իսկ զսա զօրքերէն աւելի անճանական արժէքն կը հրաւիրէին հոն, բայց առաքինութիւնն չէր համարձակեր: Ասոր վրայ կ'երեւի մեր հին և մեծ, կտրիճ ու կարմիր սուրբ վարդանայ շնորհաց նշոյլը, և անոր բարակ խիղճը, գուցէ և խղճահարութիւնն, այլօրինակ կերպով մ'այլ՝ նաև իր սրբտառուչ և եղբրական բաղդն: Կրակապաշտ Պարսիկ մոգերուն և լուսաւորչի հաւատքը պահող ու պահպանող Հայրապետաց ձայներուն մէջ գտուողին նման՝ ասիկայ այլ ընկաւ ընդ մէջ լուութեան Հայոց գնդին և յորդորանաց ու սպառնալեաց Յունաց գունդերուն, որք ինչուան սրակոտոր, անխնայ առ-

ժամայն մահ կը կանչէին, թէ որ չընդ-
ունէր զթագն կայսերական: Վարդան
յողնեցաւ, թեթեւեցաւ, տկարացաւ .
գուցէ և վայրկեան մը իր մտածութեանց
որոշման վերջի առաւօտն չժագած՝ փի-
լոմեխոնի սոխակաց ամառնային անու-
շակ գիշերախօսութեանց հետ՝ ինքնա-
կալութեան և աշխարհի հրամանատա-
րութեան հրապուրական ծածուկ ձայն
մ'այլ ազդեց սրտին:

Յուլիս ամսոյն առջի կէսն էր այն ա-
տեն, և ինքն այդ յիշեալ (փիլոմեխոն)
քաղքին մէջն էր, որ իր ընդարձակ
թեմին չորս մեծ նահանգաց զրեթէ
միջասահման է, Պիսիդիոյ, Խաւարիոյ,
Լիկայոնիոյ և Փոնիգիոյ, և այս ետքի-
նիս սեփհական. իսկ հիմայ Համիտ գա-
ւառի կամ Գարաման նահանգին Աք-
շեհի քաղաքն սեպուած է. որոյ քաղց-
րածայն սոխակքն անուանի են, և կար-
ծուի թէ անկէց դրուած է քաղքին հին
յունական անունը՝ որ կը նշանակէ այս
թռչնոց երած յտապետը:

Վարդան դեռ տարախուսանաց սլա-
տերազմի մէջ էր. թէ և ակամայ կամ
կիսակամ յանձն առաւ զորաց բռնա-
դատութիւնը, և անոնց ընծայած կայ-
սերական պսակը, սակայն կը խրտէր՝
երբ կը մտածէր որ անով Կ.Պօլսի գա-
հին վրայ փայլելու համար՝ պէտք էր
հանել պատենէն իր քաջայաղթ՝ այլ և
խնայող սուրն այլ. մինչև այն ատեն
հայրենեաց, տերանց և իրաւանց դէմ
եկող թշնամեաց վրայ ցուցեր էր անոր
փայլը և իջուցեր հարուածները, ինչ-
պէս հիմայ՝ որ արդէն հասակն և կըշ-
տացած փառքն՝ հանգիստ կը վայլեցը-
նէր: Ինչպէս այն ահագին և վրէժխն
դէր սուրը՝ իրեն փառք և պատիւ փնտը
ռելու գործիք մ'ընէ: Իրաւ կրնար ինքն
ոչ միայն քան զնիկեփոր՝ այլ և քան
զշատս 'ի նախորդաց և 'ի յաջորդաց
նորա արժանաւոր և օգտակար կայսր
ըլլալ, գուցէ և պէտք էր քիչ տարի
առաջ զինքն ընտրել, բայց ինչպէս կրը-
նար համարձակիլ ինքն ասանկ բանի
համար՝ անպարտ արիւն մը թափել և
քաղաքական պատերազմի պատճառ

ըլլալ: Հոս բանականքէ անվախ սիրտն՝
ինքն իր սուրէն սկսաւ դողալ. և առ-
ժամ մը իր բոլոր գունդերուն՝ վար-
դան կայսեր երկաւր կեանք կանչին՝
բաւական չեղաւ խղճին ձայնը մարե-
լու. ուզեց գոնէ աւելի վստահանալի և
վկայեալ խղճի մ'ալ խորհուրդ հար-
ցընել: Այն կողմերը սրբութեամբ և ի-
մաստութեամբ համբաւեալ ճգնաւոր
մը կար, որ և հոգետեսութեան շնորհք
ունէր, ըստ պատմաց, գոնէ ըստ հա-
ւատոց այն ատենուան Յունաց՝ որ այս
հազուատուր շնորհքը՝ շատերու կ'ըն-
ծայեն. և կ'ըսեն թէ երբ վարդան ե-
կաւ իրեն խորհուրդ հարցընելու՝ ճրգ-
նաւորն յայտ և համարձակ պատմեց
իրեն գլխուն գալիքը, և ոչ միայն իրեն՝
այլ և իրեն հաւատարիմ ընկերաց. ը-
սաւ թէ իրեն զինակիրն Լևոն՝ (Սրծրու-
նին) պիտի ըլլայ կայսր. նոյնպէս միւս
զինակիր կամ թիկնապահն այլ՝ Փոնի-
գացի Թոթով Միքայէն. իսկ իր մէկայլ
զօրավարն Թովմաս՝ նոյնպէս պիտի փոր-
ձէ բայց պիտի չյաջողի կայսրութեան:
Այս ամենն այլ ատենին կատարուեցաւ
ստուգապէս, ինքն եթէ ըսած էր և ե-
թէ չըսած. բայց բանն այս է՝ որ վար-
դանայ վրայ ըրած մարգարէութիւնն
յաջող չէր: Հայկազն անուամբ հռչա-
կուելու կայսրն ոչ ինքն էր, ոչ իրմէ
90 տարի առաջ կայսերացեալ փիլիկն
վարդան, և ոչ այն վարդն՝ որ եռինեայ
որդւոյն թագաւորած տարին (780) ու-
զեց թագը կորզել, և չյաջողելով բռ-
նուեցաւ, ծեծուեցաւ, հալածուեցաւ.
այլ անոր որդին վերոյիշեալ Լևոնն՝ զի-
նակիրն վարդանայ: — Թերևս այս ան-
ակնկալ նախասացութիւնը աւելի խռո-
վեցին չփոթեցին արդէն տագնապեալ
սիրտը. և այն որ երբ միայնակ ըլլալով
փառաց կեղակարծ հանդիսարանին մէջ՝
կը յուսար և կը յուսացընէր ինքն իրեն
յաղթելու, հիմայ իրմէ նուաւորից և ի-
րեն սպասաւորաց չկարծուած կայսե-
րութեան հասնիլը և իր կարծուածին
անյաջողութիւնը լսելով, կարծես թէ
սրդողեցաւ, և իրեն մեծ նախատինք
սեպեց. ուզեց հոս իր կամբը խորտա-

կել կարողութեան ուժովը: Հոս իր խղճին ալ քաղաքականութեան ալ ուրաջութիւնն ըրաւ. և որ առաջ զմարդիկ և զբանախ տկար կը սեպէր զինքը հաւմոգելու և չէր ուզեր կայսր ըլլալ, հիմայ կարծես թէ ուզեց Աստուծոյ ալ յաղթել կայսր ըլլալ կարենալով: — Բայց և ոչ իր խիղճը կրցաւ նուաճել երկար ատեն. և այսինքն իր մէջ ըրած կռիւն և կամ վերջին յաղթութիւնն՝ իրեն վայելուչ և փառաւոր յաղթանակ եղաւ:

Յուլիսի 19 էր, յամին 803, երբ ա. նուանեցաւ ինքն Կայսր, որ և Բ Վարդան պիտի ըսուէր, եթէ այն վայրկեանական ուրաջութեանը վրայ ուզէր յաւանդիլ: Ի մեծ ինքնութիւն զօրացը բանակը շարժեց երազ դիմեց շիտակ դէպ ՚ի մայրաքաղաքն կայսերական. հասաւ նստաւ անոր դիմաց Խրիստոպոլեայ (իւսկիւտար) պարսպաց տակ ութօր հոն կեցաւ առանց զարնելու առնելու մոտեցուլ այդ Վոսպորի ասիական ամրանց առաջին քաղաքը. կը սպասէր կը դիտէր որ դռները բանան և զինքը հրաւիրեն. կ'ուզէր փորձել թէ զօրացը պէս բոլոր քաղաքացիք ալ կ'ընդունէին իր կայսրութիւնը, զոր՝ միտքը դրած էր առանց արեան և քնասու ստանալ, թէ որ այնպէս յաջողէր բաղդն, որ անյուսալի էր: Կը զարմանային կը զայրանային զօրքն՝ Վարդանայ դանդաղութեանը վրայ. ևս առաւել իր հաւատարիմքն, սպայքն և անձնապահքն, մանաւանդ գլխաւորքն լեռնն և Միքայէն. որք լաւ իմացան թէ Վարդան առանց զարնելու որս ընել կ'ուզէ, և իր սովորական բարեսրտութեամբը ձեռք ձգել այնպիսի բան մը՝ որ անկարելի էր առանց բռնութեան և արեան. և թէ այդպէս ուշանալն իրենց բաղդին և կենաց մեծ վտանգ է: Ոչ գլարդան կըրցան համոզել և ոչ իրենք համոզուեցան այնպիսի որոգայթի մէջ մնալ. և գուցէ անոր տեղ՝ իրենց ապագայ կայսերութիւնը ապահովելու համար՝ թողուցին զանիկայ, և Վոսպորոն զիրենք բաժնելով՝ ձգեց ՚ի կողմն Նիկեփորի, որ

իրը և աւետաւոր հրեշտակներ ընդունեցաւ զանոնք, և վախով կորացեալ գըլուխը կանգնեց. երկուքին ալ մեծամեծ պաշտօն և իշխանութիւն տալէն զատ՝ մէկմէկ ալ թաղաւորաւայել պաշտ և երկիրներ տուաւ. և սկսաւ զօրք ժողովել Վարդանայ դէմ՝ երնելու: — Իսկ ասիկայ՝ որ եթէ ուզէր գործել ինչուանայն ատեն գուցէ գործն ալ վճարած կ'ըլլար, երբ տեսաւ որ փոխանակ մայրաքաղաքէն իրեն պատգամաւոր և հրաւիրակ գալու՝ զէնքի ձայներ կը լսուին, վերուց բանակը ՚ի Խրիստոպոլեայ և տարաւ Պրուսայի մօտ Ուլիմպոս լեռան ոտքը դադրեցուց¹:

Զօրքն գուցէ կարծէին թէ Վարդան նոր պատերազմական խաբէութեան հնարք մը կը մտածէ, բայց անհանգիստ կը սպասէին զարնուելու կայսերական զօրաց հետ, դեռ վստահ ըլլալով յաղթութեան՝ իրենց քաջ առաջնորդին վրայ: Իսկ նա իր սրտին մէջ սաստիկ և մեծամեծ պատերազմներ ունէր. ամիս մ'ատեն բաւականէն աւելի եղաւ իր տաքութիւնն իջեցընելու և նորէն առջի խիղճը բանեցընելու: Պատերազմ, յաղթութիւն, կայսրութիւն, շատ պզտիկ և չնչին կ'երևէին՝ կենաց վերջին ատենին և հանդերձեալ դատաստանաց և Աստուծոյ քննութեանց և հատուցմանց առջև. որոց յիշատակաւ զարհուրած՝ կը մտածէր գոնէ իր խիղճն ու հոգին անքնաս ազատել այն վտանգաւոր վիճակէն՝ ուր ակամայ կամօք քշուեր եկեր էր. ամենէն դժարն էր զինքը քշող և սիրողները հաւանեցընել, այս ինքն զօրքերը, որոնք եթէ իմանային միտքը՝ ոչ միայն գուցէ կատղած զանիկայ կտոր կտոր կ'ընէին, այլ և իրենք Նիկեփորի կատաղութեան զոհ կ'ըլլային. և ահա այս ետքինս էր Վարդանայ տաքնապն. երկու գիէն սուր և արիւն կը տեսնէր, երկու կողմէ կու ստիպուէր մեծ գործ մեծ որոշմունք մ'ընելու:

Ահա հոս մեր Վարդանայ դիմաց այլ

¹ Մարազինի ըսուած քաղաքի մը քով:

ձգուած էր այն կեսարու բաղդավճիւ
Ռուբիկոն գետոյ կամուրջն. «Դեռ կըր
» նախք յետ դառնալ, բայց մէկ մ'որ
» դա կամրջիկն անցնինք, այլ անկէ
» ետե ինչուան վերջը զէնքով պէտք է
» առաջ երթալ » . . . կեցաւ, վերջի մը
տածութիւնն ըրաւ, նետեց իր նարտին
քուէն, և կամուրջը . . . չանցաւ: Եթէ
կտրճութեամբ չէր պակաս քան զկե
սար՝ խոհեմութեամբն շատ աւելի ե
ղաւ. չփաթթեց իր մտաց աչքը և չե
ղաւ անոր պէս գահավէժ 'ի վիհս պա
տահարաց և փտանգաց, այլ իր ա
ռաջին մեծոգիութեամբ և իմաստու
թէն ու քրիստոնէական արիութեամբ՝
որ զյանդգնութիւնն այլ կը նուաճէ,
և կրնար կեսարու մ'այլ մեծարել տալ
զՊոմպէոս, քանի մ'որ զինուորները
յուսացընելով բարի վախճանի մը, ծա
ծուկ մարդ խաւրեց առ Նիկեփոր, և
խոստացաւ ազատել զնա ամեն վախէ
և վտանգէ, միայն թէ ինքն ալ իրեն և
իր բանակին ներումն տայ և անյիշա
չար ըլլայ:

Այս պատգամաւորութիւնս՝ Նիկե
փորի համար իր ամենէն վախնալուան
ձին ձեռքէն երկրորդ անգամ թագ ընդ
ունիլ և կենաց ու կայսրութեան մէջ
հաստատուիլ էր. անբացատրելի եղաւ
զարմանքն և ուրախութիւնն. ապշածն՝
չէր կրնար հասկընալ թէ այնպիսի հա
կառակորդ մը կրնայ այդքան առաքի
նութիւն ունենալ. չէր գիտեր ինչ կեր
պով իր հաւանութիւնը, խոստմունքն
և երդմունքը յայտնէ. և երանի թէ այն
չափ սաստիկ յայտնութեան ձեռք զար
նէր, որ յետոյ երգմնազանցութեամբն
վրան աւելի նախատինք և մեղք չբե
րէր: Մեկէն հրովարտակ գրել տուաւ
խոստմանց և ներմանց, և բաւական չսե
պելով իր ձեռնագիրն և կնիքը, Տարա
սիոս պատրիարքին և ամենայն պատրը
կաց ալ ստորագրել տուաւ. դեռ այն
չափն ալ բաւական չսեպեց վատասիր
տըն, այլ և իր վզէն կախած կենաց
փայտին նշխարն այլ հանեց և խաւրեց
վարդանայ՝ իբրեւ անտարակուսելի և
անգրգռելի գրաւական, վկայ և ընծայ:

որուն՝ թերեւ միայն սատանայ կարե
նար չհաւատալ. բայց պատմութիւնն
ցըցուց որ հոս Նիկեփոր այլ սատանայի
հետ միահաւան է եղեր: Վարդան իրմէ
աւելի իր զօրաց կեանքն ապահովցընե
լուն վրայ գոհանալով, անոնցմէ զա
տուելուն հնարքը մտածեց. և մինչդեռ
անոնք վաղուընէ վաղը կը յուսային
թշնամեաց վրայ վազելու, և վերջապէս
իրենց տէրը տանելու հանելու 'ի գահ
կայսերաց, նա իրենցմէ աւելի արթուն
և անքուն կու սպասէր կու դիտէր ժամ
ու վայրկեանը. իր 50 օրուան անուա
նեալ կայսերութիւնն իրեն 50 տարւոյ
ծանրութիւն տուած էր. — Սեպտեմ
բերի 8ին Ս. Աստուածածնայ ծննդեան
տօնին գիշերն իր. բանակին շնկոցը
լուր էր, քունը հանգչեցուցեր էր զգօրս
և զզէնս. գիշերապահք իրենց վրանին
գիմաց հանդարտ և անկասկած կեցեր
էին, ասդին անդին վառած և պլպլած
ճրաղք և կրակն չէին կրնար բաւակա
նապէս փարատել մթութիւնը, որուն
մէջ հազիւ կրնար նշմարուիլ վիթխա
րի և դիւցաճասակ լեռուն Ոլիմպոս՝ բա
նակէն մեծ վրանի մը պէս գիշերուան
միջէն դէպ յերկինք քաշուած. — վար
դան՝ մէկ մը աչքն ասոր տալով, մէկ մը
դէպ 'ի Մարմարայի ծովեզերքը տես
նուած լոյսերուն, և յետոյ դարձընելով
իր բանակին վրայ՝ որ յուսոյ և քնոյ
մէջ թաթխուած դադրեր էր, պահ մը
կեցաւ իր վրանին դռնէն դուրս, ուս
կից հեռացուցեր էր պահապանները
և միայն իրեն հաւատարիմ մնացող
թովմաս թիկնապահին իմաց տուեր էր:
Մտածեց իր՝ և իրմով մարդկային սրտի
և կենաց բաղդն ու պատահարը. մտա
ծեց քանի մը ժամուան մէջ բազմու
թեան մարդկան և բոլոր կայսերու
թեան մը կարելի փոփոխութիւնը. մը
տածեց իր ապագայ կեանքը և թողլու
յիշատակը. մէկ մ'այլ իր այնքան տա
րի վտանգաց և փառաց տարած զօրաց
գունդերուն վրայ նայեցաւ, որոցմէ ա
սանկ անակնկալ և անպատրաստ կեր
պով մը պիտի զատուէր, և այլ պիտի
չլսէր սրտաթունդ պատերազմի թըմ:

բունքն և ոսնատրոփ երիվարաց փոքն-
չինն. այլ ոչ յաղթութեանց նուազք
և սաղաւարտից դալար պսակք. այլ ոչ
աւարներու և գերեաց բաժին ... «Մնաք
բարով, մնաք բարով. Աստուած ձեզի
օգնական և պահապան», ըսաւ, հա-
ռաչեց, հեռացաւ... Իբրեւ գիշերա-
խառն մենամարտութենէ ելած՝ նախ
յուշիկ մնջիկ սկսաւ ոտնփոխել դէպ 'ի
հիւսիս, դէպ յեզերս Մարմարայի, մի-
այն գթովմաս թողլով ետեւէն զինակիր
գալու. յետոյ հազիւ բանակին պատ-
նիչէն անցած օտար ճամբով՝ սկսաւ
հսկայաբայլ յառաջել, փութալ հեռա-
նալ անոնցմէ՝ որ միայն իրմէ հեռանալ
չէին ուզեր. և քսանի մը չափ մղոնե-
րը կարճ կարճ կտրելով՝ հասաւ Մուտա-
նիոյ ծոցոյն ծայրը Կէմէյիկ քաղաքա-
ւանը, որ այն ատեն Կիոս կոչուէր,
ուսկից և ծովածոցիկն այլ Կիանեան
խորշ (կամ Աստակեան ծոց). Կիոսի
քով Կատապոլիոն անուամբ գիւղա-
ւան մը կար, և անոր մէջ Հերակլի ա-
նուամբ վանք մը. վարդան իր բանակը
թողլով՝ շիտակ այս վանքս իջաւ. վա-
նահայրը կանչեց. երբ սա անոր դիւ-
ցազնեայ կերպարանքէն և սպառազի-
նութենէն սարսափած կու կասկածէր,
ալ աւելի ափշեցաւ և տարակուսեցաւ
երբ զօրավարն խնդրեց որ ընդունի զին-
քն իբրեւ կրօնաւոր, և շուտ մը ձեւ փո-
խէ. չկրցաւ վանահայրն ոչ մէկ կեր-
պով հաւատալ և հաւանիլ Ուշանալ չէր
ըլլար. վարդան՝ որ դեռ զէնքերը չէր
թողած, զինուորական և կրօնական քա-
ջասրտութիւնը մէկ տեղ բանեցընելով՝
քաչեց ուրիշներու գլխուն վախ տուող
սուրը, և թերեւ անոնց վրայ իջեցընե-
լէն աւելի մեծ կտրծութեամբ՝ իր գըլ-
խուն վրայ հանեց, ինքն իրեն կտրեց
իր գիսակները, և իբր երախայրիք նոր
և սրբազան կենաց՝ ընծայեց Աստուծոյ.
ապա զէնքերը զրահներն ալ թափելով
և իշխանական զգեստը թողլով՝ հա-
գաւ թանձր պարեգօտ մը. և ամենայն
քաղաքական և զինուորական զարդե-
րէն և նշաններէն թեթեւնալով՝ թուա-
կէմէյիկի նաւահանգիստը, ուր արդէն

հասած էր զինքն ընդունելու նաւն 'ի
Նիկեփորէ յրկուած. վարդան ցաղքեց
մէջը, հրաման տուաւ որ շուտ շուտ
թիավարեն, պատեն Պոսիդիոնի հրուան
դանը (Պօպուռուն), և թողլով Նիկո-
միդիոյ ծովածոցը՝ ուղղեն դէպ իշխա-
նաց կղզիները. մինչև 'ի հեռագոյնն,
մինչև 'ի Բրողա (Գրնալը), իրեն հին
և ծանօթ առանձնութեան զօրսարանն՝
Բրողա, իր շինած վանատեղը և տնկած
պարտէզը. ուր և ելաւ շատ աւելի ու-
րախ քան եթէ Ոսկեղջիւրը (Սէրայ-
պուռնու) կոխած ըլլար. «Այս է հան-
գիստ իմ». ըսելով. իր դաստակերտին
բնակիչ վանականը և տեղապահը չէին
կրնար հաւատալ տեսածնուն և լած-
նուն՝ թէ իրենց խնամակալն, այն մեծ
թեմակալն և սպարապետն Արեւից՝
այդ իրենցմէ խեղճ և գծուծ քուրջերով
ծածկուած կրօնաւորն է. բայց նա
լաւ իմացուց որ եթէ ձեն և արուեստը
փոխեր էր, և հիմայ անունն ալ կու փո-
խէ, փոխանակ վարդանայ՝ Սաքա ա-
նուանելով զինքը, հօգին նոյն է. առաջ
կարծր զինուց և զրահից տակ կակուղ
քրիստոնեայ սիրտ մ'ունէր, հիմայ մաշ-
կի և մազեղինի տակ կտրիճ նահատա-
կի և ճգնաւորի սիրտ մը. առաջ զօրա-
վարաց օրինակ էր քաջութեամբ և խել-
քով, հիմայ նոյն իսկ հին վանականաց
և միանձանց, խստակրօն, զուարթ և
աշխատասէր վարքով. և յիրաւի, օ-
րուան կէսը յաղօթս և 'ի հոգեւոր մտա-
ծութիւնս կ'անցընէր, կէսն այլ գետին
բանելու և իր պարտէզը դարմանելու.
Փորձով ալ իմացաւ շուտով որ այսպի-
սի կեանք իրեն համար կայսերութենէն
քաղցր և ցանկալի է, և եթէ աղաչան-
քով այլ նորէն իրեն տային տաճն թագ՝
չէր ուզեր իր Բրողայի առանձնական և
մենական կենաց հետ փոխել. սուրէն
և մականէն շատ աւելի թեթեւ և դիւրա-
շարժ էին իր բահն ու բրիչը. միով բա-
նիւ խիստ շատ աւելի երջանիկ էր քան
իր հակառակորդն Նիկեփոր. Ասոր
ազահովութիւնն նորէն արթնցաւ՝ երբ
ապահովութիւնը ստացաւ. Աստուծոյ
և մարդկանց վախուն դիմաց՝ կեղծա-

Լորուծիւնը և սուտը միջնորդ ձգելով՝
իր ամեն խոստմունքն և ահաւոր երդ-
մունքն ոտքի տակ առաւ։ Նախ վար-
դանայ կուսակից եղող կամ կարծուող-
ները բռնել բանտել տուաւ և ամեն
ստացուածքնին կողոպտեց։ յետոյ վար-
դանայ հարստութիւններն ալ յափըշ-
տակեց։ Սիւյն անոր զինուորները չնե-
ղեց, վասն զի վրանին կողոպտելու բան
մը չկար։ Բայց ամենէն անիրաւ և պրժ-
դալի կողոպտան, միանգամայն և ա-
մենէն ցանկալին և թանկագինն՝ եղաւ
իր շատ բարի և գթասիրտ հակառա-
կորդին լուսաւոր և զուարթահայեաց
աչքերն։ Վարդան իր կամաւոր արգե-
լանքէն քիչ օր վերջը՝ գիշեր մը, երբ
գուցէ դեռ իր երկար աղօթքներն ալ
չէր լմնցուցած, յանկարծ ոտնաձայն
և շփոթ մը լսեց՝ իր ծովապատ մենա-
նոցին մէջ։ Քանի մը այլանդակ լեռնցի
լիկայոնացիք, զոր և ոչ մարդ՝ այլ
մարդագայլս (Լիզաւրոյ՝ արջս կոչէ
պատմին), որք Նիկեփորի հաւատարիմ
և արժանաւոր դահիճքն էին, յանկարծ
պղծելով և խռովելով տեղւոյն և ժա-
մուն և անձին խաղաղութիւնը, բռնե-
ցին իրենց տիրով նախանձորդկարծուա-
ծը, և գազանօրէն խլեցին խաւարեցու-
ցին այն աչքերը՝ որ միայն յերկինք
վերցընելու, պարտիզկանը վրայ իջե-
ցընելու և երբեմն ծովուն վրայ պտտ-
ցընելու պահեր էր՝ ամբողջ կայսերու-
թենէ մը հրաժարողն։ Եւ մէկէն թողու-
ցին փախան կղզիէն՝ ինչուան քաղքէն
և մարդկանցմէ ալ փախչել ուզելով
կամ ձեացընելով՝ ապաւինեցան ՚ի
մայր եկեղեցին Ս. Ստիփան։ Հազիւ այս
լալի լուրն հոչակուեցաւ, վանք, եկեղե-
ցիք, պալատք, բոլոր քաղաքն շարժե-
ցան գթով և բարկութեամբ։ անէծք
և նզովք թափել սկսան կայսեր և գոր-
ծակցացը վրայ։ Երանելի պատրիարքն
Տարասիոս, պատուական պատրիկքն՝
սրտակոտոր վաղեցին արքունիքը, յի-
շեցուցին կայսեր իրեն երդմունքը և
ստորագրութիւնը։ Նիկեփոր երդում
պատառ եղաւ ծերակուտին դիմաց
թէ ինքն ամենևին այդպիսի բան չէր

մտածած և կարծած։ Եւ թէ ուրիշ թշնա-
մութեան գործ է, պատուիրեց իրենց՝
որ երթան բռնեն այն չարագործներն՝
որ ՚ի Ս. Ստիփան ընկեր էին, թէպէտ և
կանխեր անոնցմէ առաջ ուրիշ մարդ
զրկեր ու փախուցեր էր զանոնք յեկե-
ղեցիէն։ Եւ անոնց տեղ քանի մ'ուրիշ
մարդ բռնել քննել տուաւ, որ անմեղ
ըլլալով ՚ի հարկէ անփնաս ալ արձա-
կուեցան։ Իսկ ինքն իր չաւատալի կեղ-
ծաւորութիւնը մինչև ՚ի ծաղրածու-
թիւն տանելով՝ Խոթն օր փակուեցաւ
պալատանը մէջ, մարդու չէր երևեր,
միայն ողորոյ և վայելու ձայները կու լսե-
ցընէր, զորոնք ձեացընելու շատ աղէկ
կրթութիւն ըրած և վարպետ էր։ միայն
թէ չկրցաւ մէկն ալ խաբել։ այլ աւելի
սաստկացաւ իրեն դէմ եղած հասարա-
կաց ատելութիւնն և անէծքն։

Որչափ պժգալի եղան Նիկեփորի
գործն և ձայներն, այնքան զարմանալի
և սրտաւուչ եղաւ վարդանայ լու-
թիւնն։ ամենևին գանգատ մը, տրտունջ
մը, հեծութիւն մը չհանեց, և գրեթէ
միայն ինքն եղաւ որ շանիծեց զՆիկե-
փոր։ Նա և ոչ իսկ մեղադրեց զնա, հա-
պա ինքզինքն յանցաւոր ճանչնալով՝
մինչև ՚ի մահ ապաշխարողի վարք ան-
ցուց, և միշտ իր պակասութիւնը պատ-
մելով, կ'ուզէր գերագոյն առաքինու-
թեամբ մը ծածկել կայսեր անիրաւու-
թիւնը և անգթութիւնը։ առաքինու-
թիւն այնքան հիանալի՝ որքան այն-
պիսի ապականեալ ժամանակի և ար-
քունեաց մօտ փայլեցաւ։ Ճգնաւորու-
թեան հոգին աւելի խոր և պինդ հա-
գեր էր ներսէն, քան դրսուանց մաշ-
կեղէն մը ամառը, մազեղէն մը ձմե-
ռը, որ էին իր բոլոր հագուստը։ Իսկ
զուխն և ոտքն միշտ բաց և բոպիկ։
Ասոր նման կերակրիկն ալ, եթէ կրնար
ըսուիլ կերակուր։ ոչ միայն բերանը
չգրաւ մեղեքն և կթեղէն, այլ և ոչ ձէթ
և գինի։ այլ միայն գարիէ հաց։ այն այլ
ինքն իր ձեռք կու պատրաստէր և կ'ե-
փէր մոխրի տակ։ լուսազուրկ աչքերն
չթողլով իրեն երկար ձեռագործ աշ-
խատանք՝ մոռաւոր աշխատութիւնն ա-

ւելցուց, աղօթք և խոկմունք . որոցմով
զմայլած՝ ոչ թագին, ոչ աշխարհիս և ոչ
խոս ամեն սրտի մխիթարիչ արևուն կո-
րուսար կ'իմանար: Միայն մէկ հոգ, մէկ
ցաւ, մէկ փափագ մ'ունէր դեռ սրտին
զրգիւ ընտանիքն. վասն զի ունէր և դեռ
ողջ էին կիներն և զաւակներն: Անոնց ցան-
կալի երեսաց տեսութենէն զրկուիլն չէր
իր մեծ ցաւն. վասն զի գոնէ ձայներնին
կրնար լսել և խօսիլ. այլ ինքն իր հոգւոյն
խորին ձայնը կ'ուզէր լսեցընել անոնց
հոգւոյն, և կրցաւ. Ուրիշներէ աւելի ինք-
զինքն օրինակ ցուցընելով աշխարհիս
ընդունայնութեան, և հանդերձելոց ան-
փոփոխ վիճակին, այս կենաց ցաւե-
րուն կարծութեանը, և այն կենաց ան-
վախճան երանութեանը, զամենքն ալ
հաւանեցուց իրեն նմանելու. նախ տի-
կինն Դովնիկ (կամ Տոմինիգա) յան-
ձըն առաւ քաջուելու ի վանս հաւա-
տաւորաց, և ինքնին վարդան փոխեց
ամուսնոյն անունը, դրաւ Արամուսիս .
իր մէկ դստրիկն ալ հետը մսուց 'ի
հարսնարանն ֆրիստոսի. յետոյ իր կրտ-
րիճ որդիքներն այլ հաւանեցուց, որը
յօժարութեամբ սուրբերնին այլ, ամեն
ունեցածնին այլ ծախեցին բաժնեցին
աղքատաց, և առանձնացան վանքերու
մէջ՝ միայն հոգինին հոգալու:

Այսպէս երկրիս վրայ ապահովելով
անոնց երկնաւոր վիճակը՝ որոնց որ
պարտական էր հոգալու իբրև հայր և
տանուտէր, անկէ ետև այլ աւելի ա-
զատութեամբ և հանդարտութեամբ իր
հոգին կ'ուժովցընէր և կու հասցընէր
յաւիտենական նպատակին: Շատերն
տեսան և կու զարմանային Սաբայի
սրբութեանը վրայ. և ով կրնար կար-
ծել թէ անիկայ էր Արևելքի քաջ սպա-
րապետն՝ Թուրք վարդան: Համբերա-
տար հանգստութիւնն և չարքա վարքն
յաղթեցին իր ճգնութեանց խստու-
թեանը, և երկարեցին կեանքը. մինչև
լսեց ութ տարիէն ետև իր անիրաւ նա-
խանձոտին՝ Նիկեփորի խեղճ և չարա-
չար մահը, զոր գրեթէ ինքն պատճա-
ռեց իրեն և իր բոլոր բանակին, անխո-
հեմութեամբ յառաջ երթալով Բուլղա-

րաց երկիրը, և ստէպ ստէպ ըսելով, թէ
«Չեմ գիտեր Աստուած թէ սատանան
է զիս առաջ քշողը, բայց չեմ կրնար
ետ կենալ». մինչև հասան ձորադաշտի
մը, որոյ երկու կողմը գոցեցին Բուլ-
ղաքը՝ անտառներ ջարդելով և ծառէ
պարիսպ քաշելով. ապա կրակ տալով
անոնց, իրենք ալ զինուած յարձակե-
լով՝ կայսրն ալ, մեծամեծներն ալ, բո-
լոր զօրքն ալ մէկ աւուր մէջ (25 յու-
լիսի 811) սրամահ և ծխամահ ջնջե-
ցին: Նիկեփորի գանկն Բուլղարաց թա-
գաւորին գինւոյ բաժակ եղաւ. բոլոր
Բիւզանդիոն և կայսերութիւնն սպալով
իրենց զօրաց և զաւակաց կորստեան
վրայ՝ միայն Նիկեփորի կորուստն իրենց
այրած սրտին մխիթարանք կուզոնէին.
այնքան ատելի եղած էր անկուշտ ազա-
հութեամբ և անհոգութեամբ: Երկու
տարի ետև (յօրում տրեցին Ստաւրակ՝
որդի Նիկեփորի, և Միքայէլ Կիւրոպա-
լատ) լսեց վարդան իր առաջին զինա-
կրին և նախընտրաւ Լևոնի Արծրունւոյ
կայսր ըլլալը (813-820), ինչպէս լսեր
էր հինգ տարի առաջ (808) ուրիշ հայ-
ազգւոյ և Լևոնի աներոյ՝ Արշալոյ փորձ
փորձելն ընդդէմ Նիկեփորի, և իրեն
պէս չյաջողելով՝ բռնուիլու պըսորուիլն
ոչ հեռաւոր վանքի մը մէջ ('ի Բիւթի-
նիս): Այս դէպքերս իրեն սրտին մէկ-
մէկ հարուածք եղան՝ իր ըրածը յի-
շելով և իբրև ընկերացը չար օրինակ
մը տուած համարելով զինքը. անոր
համար նախախնամութեան կամաց և
կարգաց թողլով եղածը՝ ինքն իր ճգ-
նութիւնները և հոգևոր եռանդն աւել-
ցուց յառանձնութե իր ծովակոծ՝ Բայց
անվտանգ կղզեկին մէջ. որուն շրջա-
պատ ալեաց ծփանքն և անուշ հովերն
բաւական էին իրեն՝ մերձաւոր մեծ
մայրաքաղաքին և բոլոր աշխարհիս
խառնաձայն կոծմունք և ծփմունք ցած-
ցընելու. մինչև որ ճշմարիտ և յաւիտե-
նական թագաւորութեան հրաւերքն
յափշտակեց զինքը յերկինք. ուր ընդ
յիշատակելի սուրբս ճանչցան զնա
Յոյնք. մինչդեռ իր յատուկ ազգայնոց՝
Հայոց պատմեաց մէջ՝ և ոչ ճանչցուած

է այս իրենց ամենէն երեւի զօրավար-
ներէն, միանգամայն և սաբայացեալ
ճգնաւորներէն մէկն, որ յիսուն օր այլ
կրնար կոչուիլ Բ Վարդան Կայսր* :

ՄԵԾԻՆ ՆԱԲՈՒԷՈՆԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Վիրգիլիոսի Էնիաևանին Բ գրոցը
վրայ .

1857 Բազմավիպին հոկտեմբերի ամ-
սաթերթին մէջ (երես 299) դրած ենք
Պէթր անգղիացոյն դատաստանը Վիր-
գիլիոսի Էնիաևանի դիւցազններգութեա-
նը վրայ : Լատին բանաստեղծին քեր-
թուածը ան տեսակ գրուածքներէն է՝
որոնց համբաւը իրենց հրատարակուե-
լուն օրէն կը սկսի, և երկայն դարերու
միջոց, մինչդեռ պետութիւնք կը կոր-
ծանին, քաղաքք կ'աներևութանան և
ազգք յաւիտենական մոռացութեան
տակ կը թաղուին՝ կը մնայ ողջ և ան-
արատ, շարժելով ամեն ժամանակի
մարդիկը 'ի զարմացումն և 'ի գովեստ :
Շատերը զննած են այս դիւցազններ-
գութիւնը քննաբանութեան ճրագին
լուսովը, և զուտ և փայլուն ոսկիէն
զատ՝ գտած են նաև տեղ տեղ այլ և
այլ թերութիւններ, տկարութիւն ծը-
րագրի և մասանց դասաւորութեան .
բայց զարմանք չէ, որովհետև հեղինա-
կը ատեն չէ ունեցած վերջին ձեռքը

* Յետ Վարդանայ՝ իր աւանձնութեան կղզին
և դատասկերտ Բրոդի ուրիշ զահէ ընկած կամ
մերժուած կայսերաց ալ արգելան և բնակա-
րան եղաւ . որոց մէջ անուանի է իրեն և մեր աշ-
գակիցն Ռամանս Ա Լալալէն . որ յետ 28 տարի
զանազան գործովք կայսերութեան՝ հոս քշուած
և քաշուած՝ շատ գոհութեամբ և զգաստութե-
ք, գուցէ և իր ինչ նախորդ Վարդանը յիշելով ու-
սնոր առաքինութեանը նմանի ջանալով՝ Վախճա-
նեցաւ (944) . — Բ Ռումանոս (Դիոսիոս) կայսրն
ալ Ալփարալանէն դժբաղդաբար յաղթուելէն
աւելի դժբաղդաբար՝ իր ազգակցաց ապերախ
տութենէն մերժուած և կուրացած՝ հոս արքու-
րանք մէջ քեզ օրէն կնքեց իր դաւանացեալ կեան-
քը, (1077) :

տալու . և գիտենք որ ուշած ալ է կրա-
կի դատապարտել զայն :

Էնիաևանին վրայ (աւելի գէշ քան
թէ աղէկ) խօսողներէն մէկն է Ս . Հե-
ղինէի տիեզերահռչակ գերին, որ սուր
և բոլորովին նոր դիտողութիւններ ը-
րած է Բ գրոցը վրայ, յորում Էնիաս
դիւցազնն կը պատմէ Դիդէի՝ Տրոյիոյ
աղիտալի առումը և կործանուիլը : Աս
ալ կը փութանք զուրցելու որ Նաբո-
լէոն իբրև հմուտ պատերազմական ա-
րուեստի՝ այնպէս կը խօսի տիրաբար
յաթոռայ, թերեւ երբեմն մոռնալով
Վիրգիլիոսի արժէքը :

« Էնիաևանին Բ գիրքը կը համարուի
իբրև դուրս գործոց այս դիւցազններ-
գութեան . ոճի կողմանէ մոռածելով
արժանի է այս պատուոյն, բայց ոչ գոր-
ծողութեանց հիմանը նայելով :

« Փայտէ ձին կրնար ռամկական ա-
ւանդութիւն մը ըլլալ . բայց այս ա-
ւանդութիւնս ծաղրական է և բոլորու-
վին անարժան դիւցազններգութեան մը :
Սյոպիսի բան չտեսնուիր բնաւ իլիա-
կանին մէջ, ուր ամենայն ինչ յարմար
է ճշմարտութեան և հրահանգաց պա-
տերազմի : Ի՞նչպէս ան աստիճանի ա-
պուշ սեպենք զՏրոյվացիս՝ որ ձկնորսի
նաակ մը ղրկած չըլլան Տրենդոս կըղ-
զին, տեսնալու համար թէ Յունաց հա-
զար նաւերը արդեօք հոն կեցեր չէ նէ
ստուգիւ գացեր էին : Բայց իլիոնի
աշտարակաց վրայէն կը տեսնուէր Տե-
նեդոսի նաակայքը : Ի՞նչպէս կարելի
է կարծել զՈդիսևս և Յունաց այրըն-
տիր զօրավարները այնչափ անմիտ՝ որ
կը փակուին փայտէ ձիու մը մէջ, որ
ուրիշ բան ըսել չէ, բայց եթէ ողորով
ձեռքով կապուած անձնատուր ըլլալ ի-
րենց անողորելի թշնամիներուն : Նոյն
իսկ ենթադրելով որ այս ձիուն մէջ
միայն հարիւր պատերազմողք ըլլային,
պէտք էր որ ձին սոսկալի ծանրութիւն
մը ունենար¹, և հաւանական չէ որ կա-

¹ Ենթադրելով երեսուն տարուան հարիւր
մարդիկ՝ հասակնին 1 մեդ 684, իւրաքանչեւին
ծանրութիւնը պիտի ըլլար, ըստ հաշուոյ քգզէ